

BELÂGAT İLMİNİN OLUŞUMUNDA MANTIK İLMİNİN YERİ*

Halil İbrahim YILMAZ**

Öz

Bu makalede belâgat ilminin oluşumu ve içeriği açısından mantık ilminin Arap belâgatine etkisi incelenmiştir. Aristo mantığının Abbasiler döneminde İslâm dünyasına girmesiyle Arap belâgati ile irtibatı başlamış, ancak bu irtibat daha çok dilsel ve yapısal açıdan daha sistematize etme yönünde olmuştur. Mantık ilminin etkisi, belâgatın konularını, tanımlarını ve tasniflerini daha sistemli, özenli, tutarlı ve kolay hâle getirme noktasında görülmeye başlanmış, belâgat konularının mantık usûlü ile ele alınması ön plana çıkmıştır. Genel hatlarıyla mantık ilminin Arap belâgatine etkisini ortaya koyan kayda değer bir araştırma tespit edemedik. Makalenin önemi, belâgat ilminin içeriğine, yani meselelerine, mantık ilminin ne denli ve ne derece etkisinin olduğunu tespit etmektir. Araştırmada Arap belâgatinin meânî, beyân ve bedî' disiplinlerindeki konularını tek tek ele aldık, bu konuların ilk olarak nerelerde ortaya çıkartıldıklarını araştırdık ve belâgat ilminin oluşumunda içerik olarak mantık veya felsefenin herhangi bir etkisinin olmadığını tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Arap Dili ve Belâgati, Belâgat İlmine Etki, Câhız, el-Beyân vet-Tebyîn.

THE PLACE OF THE SCIENCE OF LOGIC ON THE FORMATION OF THE SCIENCE OF RHETORIC

Abstract

In this article, the effect of science of logic to Arabic eloquence in terms of formation and content of rhetoric was examined. With the entry of Aristotelian logic to Islamic World at Abbasids era, contact with Arabic eloquence had started, but this contact morely had became in the direction of lingustical and structural systematization. This contact had been started to be seen in rendering topics, definitions and classifications of rhetoric more systematic, attentive, consistent and easy, in other words evaluation of rhetoric topics with logical process had stood out. We could not detect generally any considerable research that reveals the effect of science of logic to Arabic rhetoric. The destination of this article, to explain by determining how much the science of logic has an effect on the emerging issues and content of Arabic rhetoric. In our research, the subjects of Arabic rhetoric in the disciplines of meani, beyan, bedi' were discussed one by one, where these subjects first arise were investigated and were found that there is no effect of logic or philosophy on formation of rhetoric in terms of content.

Key Words: Logic, Arabic Language and rhetoric, Effect on rhetoric, Cahız, el-Beyan vet-Tebyin.

* Bu çalışma, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda yazım aşamasında olan "Mantık İlminin İslâmî İlimlerin Gelişimine Etkisi, Belâgat İlmî Örneği" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, halilibrahimy53@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-4988-0523.

Giriş

Kurallarına riayet edildiği takdirde fikri ve zihni, düşünme faaliyetinde ve akıl yürütmede hata yapmaktan koruyan, doğru ve düzgün düşünmenin kurallarını ve yöntemlerini gösteren bir alet diye tarif edilen mantık ilmi, hatasız düşünebilmeyi ve doğru sonuca varmayı amaç edinen bir ilimdir.¹

Klasik mantık ilminin kurucusunun Aristoteles (m.ö.384–m.ö.322) olduğu kabul edilmektedir. Ondan önce Hint, Yunan ve İran’daki filozoflar, mantık üzerinde bazı çeşitli düşünceleri ortaya koymuşlarsa da bu ilmi ilk sistemli olarak ele alan, geliştiren ve bir disiplin hâline getiren Aristoteles’tir.²

Mantık çalışmalarının İslâm düşünce tarihine sistemli olarak girişinin, 9. yy’da, Abbasi Devleti Halifesi Me’mun’un, Bağdat’ı bir bilim merkezi konumuna getirip tercüme faaliyetlerini sağlam bir zemine oturttuğu dönemde Aristoteles’in eserlerinin Arapçaya çevrilmesiyle başladığı kabul edilir. Yunan mantığının Arapçaya ilk tercümesi, Organon’un ilk kitabının tercümesiyle, 195/810-205/820 yılları arasında başlamıştır.³

Sonrasında Fârâbî (öl. 339/950) bu mantık ilmini yeniden düzenlemiş, İbn Sînâ (öl. 428/1037) da bu ilmi kemale erdirip bugünkü sistematik hâline getirmiştir.⁴ Ancak mantığın İslâm camiasında meşruiyet kazanması ve İslâmî ilimlere yansiyip etki edebilmesi Gazzâlî (öl. 505/1111) eliyle olmuştur. Gazzâlî, mantık ilminin dinde ve dinî ilimlerde meşrulaşmasını sağlamış ve onu ilk olarak usûl ilimlerinde uygulamış ve nihayetinde mantık ilmini bilmeyenlerin ilmine güvenilmeyeceğini söylemiştir. Bu sayede mantık ilmi de, asırlardır medreselerde okutulan dersler arasında yerini almıştır. Sonuç itibarıyla başlıca Gazzâlî’nin öncülüğünde mantık ilmi kabul görmüş ve İslâmî ilimlere girerek etkisini göstermeye başlamıştır.⁵

İşte bu makalede, kurucusunun Aristoteles olduğu kabul edilen bu klasik mantık ilminin, Arap belâğatinin ve alt disiplinleri konumundaki meânî, beyân ve bedî ilimlerinin

¹ İbrahim Emiroğlu, “Mantık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/18-28; İbrahim Çapak, *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul, Ensar Yayınları, 2018, 14-15.

² Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1942, s. 82; Emiroğlu, a.g.e., 28/18-28.

³ İbn Mukaffâ, *et-Turasu'l-Yunanî fi'l-Hadarati'l-İslamiyye*, (Ed. Abdurrahman Bedevî), Vekâletu'l-Matbuat, Daru'l-Kalem, Kuveyt-Lübnan 4. Baskı, 1980, s. 101 vd.; Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., 83-85; İbrahim Çapak, *Düşünce Geleneğimizde Mantık* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), s. 62-66.

⁴ Ülken, a.g.e., s. 95-127; İbrahim Emiroğlu, *Ana Konularıyla Klasik Mantık*, Asa Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 49.

⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, tahkik: Hamza b. Züheyr el-Hafız, Medine, 1992, C 1, s. 30; Emiroğlu, a.g.e., 28/18-28.

oluşumuna, içeriğine ve oluşmuş olduğu meselelerine ne denli ve ne derece etkisi olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Özellikle de bu ilimlerdeki meseleler tek tek ele alınıp bunların ilk olarak nerelerde oluşturuldukları, nerelerde kullanıldıkları ve varsa kim tarafından değişime uğratıldıkları araştırılacaktır.

Bilgi; düşünme ve fikir ile kazanıldığından, düşünmenin yasalarını mantık ilmi incelediği gibi, konuşmanın yasalarını gramer, konuşma üsluplarının yasalarını da belâgat inceler. Mantık bilmenin, dilbilimi ise anlamının kurallarını göstermektedir. Mantık ile dilbilim aynı olmasalar da bilgi, öğrenme ve öğretme dil ile gerçekleşeceği için mantıkçının, kullandığı dilin mantığını bilmesi ve onu göz önüne alarak konuşması zorunludur. Anlamın belirlenmesinde mantık ilminin mi yoksa dilbilimin mi bu konuda söz hakkına sahip olduğu tartışmasını, düşünmenin kalıplarının dilbilimi tarafından mı yoksa mantık ilmi tarafından mı öncelikli olarak tespit edildiği hususu aydınlatacaktır.⁶ Ayrıca mantığın beş sanatından (sınâatı hamse) biri olan retorik (hatâbe) hasebiyle de belâgat ile ilişkisi bulunmaktadır.

Belâgat, bir tür üslup olduğu için mutlaka bir toplum içinde var olur ve bir toplum içinde ortaya çıkar. Bu itibarla da belâgat, bir bireyin değil, bir toplumun dilidir.

Böylece bir üslup aracı olarak tanımladığımız belâgat; sözlerden, hâl ve davranışlardan oluşan karmaşık bir yapının adıdır. Dil ile iletilen bu anlamlar, dil ile bir başkasına iletilmeden önce insanın kendi zihninde bulunmaktadır. Zira insan, bir anlamı bir başkasına iletmeyen önce kendi zihninde tasarlar. Böylece insan, kendi zihnindeki anlamları bir başkasına iletmek için onları anımsatan yani onların yerine geçen sözler üretip bu sözlerden bir kelam veya cümle kurarak başkalarına iletir ve aynı yolla da başkalarının iletmediği anlamları anlar.⁷

1. ARAP BELÂGATİ VE ALT DİSİPLİNLERİ OLAN MEÂNÎ, BEYÂN VE BEDÎ İLİMLERİ VE GELİŞİMLERİ

“Sözün fâsîh olmasıyla beraber zamana, zemine ve ortama (muktezây-ı hâle) uygun olması”, yani bir fikri -sözlü ya da yazılı - zamanında ve yerinde, manası açık ve akıcı bir

⁶ Ali Durusoy, *Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkaki'nin Yeri ve Önemi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 27, İstanbul, 2004/2, s. 27; Hasan Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 105.

⁷ Ali Durusoy, *Mantık ve Dil*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl 6, Cilt 6, Sayı 1, 2020, (253-270), s. 253.

şekilde ifade etmek anlamına gelen belâgat ilmi; meânî, beyân, bedî' olarak üç disiplinden oluşmaktadır.⁸

Öncelikle belâgat ilminin kurucusu kabul edilen Câhız'ın, belâgatin oluştuğu o ilk dönemde *meânî*, *beyân* ve *bedî'* adı verilen ilimlerin meseleleri ve içeriği hakkındaki düşünceleri görülecektir. Daha sonrasında bu meseleleri bu ilimlerin, bugünkü gelinmiş olan son tekâmül evrelerindeki meseleleriyle karşılaştırıp aradaki mantık ilminin etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Henüz belâgat ilminin ortaya çıkışı ve ilk adımlarının atılmaya başlandığı oluşumu aşamasında, Aristo'nun söz konusu beyân ilmi ile alakalı *Rhetoric* isimli eserinden haberi olmayan⁹ el-Câhız; tamamen mantık ve felsefeden bağımsız olarak, Arapların kendi öz dili ve edebî zevklerinden oluşan belâgat meselelerini; Arap edebiyatı alanında titiz bir şekilde mülâhaza ederek toplamış olduğu, Arap dilinin özelliklerini incelediği, şiir ve hitabetteki sanat ve edebî güzellikleri ortaya koyduğu ve belâgate dair ölçü ve kriterleri de açıklamış olduğu *el-Beyân ve't-Tebyîn* eseri; hem belâgatin, mantık ve felsefeden bağımsız olarak ilk ürünlerini geniş bir yelpazede bizlere sunması, hem bizi belâgatin kaynağına ve ilk verilerine ulaştırması, hem içerik olarak Arap edebiyatının antolojisi sayılabilecek ansiklopedik zengin bir belâgat, hitabet ve şiir muhtevasına sahip olması, hem de belâğ hitap üslûbuna, konuşmadaki güzelliklere, kullanılan kelimelerin manayla uyumluluğu sonucunda oluştuğuna dikkat çeken ve lafız ile mana ilişkisine vurgu yapan ilk kitap olması bakımından çok önemli bir yere sahiptir.

Nitekim bu gibi nedenlerden dolayı, birçok âlim tarafından Câhız, (meseleleri toplayıp teorik zeminine oturtması açısından) bir bakıma belâgat ilminin kurucusu sayılmıştır.¹⁰ İşte mantık ve felsefeden bağımsız oluşturulan böyle bir eserde bulacağımız belâgat meseleleri, bizlere bugüne kadar olan gelişmelere dair önemli katkılar sunacaktır.

1.1. Meânî İlmi, Muhtevası ve Gelişim Süreci

⁸ Ali Bulut, *Belâgat Meânî, Beyân, Bedî'*, İfav Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2020, s. 53-56.

⁹ Nitekim Câhız, bir taraftan Aristo'nun mantıkçı yönüne vurgu yaparak "sahibu'l-mantık (mantık sahibi)" ifadesini kullanırken, diğer taraftan da Aristo'nun beyân ilmi yönüyle bilinmediğini söylemesi, onun söz konusu *Rhetoric* isimli eserinden haberdar olmadığı anlamına gelmektedir; Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, tahk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1998, III, s. 27.

¹⁰ Cemil Cibr, *el-Câhız fi hâyetihî ve edebîhî ve fikrihî*, Dâru'l-Kitâb, 1974, s. 51; Mehmet Akif Özdoğan, *Belâgatin Sistemize Edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvîni'nin Rolü*, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 4, no:2, 2002, s. 106; Semira Karuko, *el-Câhız ve Belâgattaki Yeri* (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013, s. 73.

Meânî ilmi; yerine ve ortamına göre söz söyleme sanatıdır. Bu ilimde, bir sözün ortama ve duruma uygun olmasının usulleri, cümlelerin şekilleri, hâlleri, kullanılışları ve nasıl konuşulması gerektiği incelenir.¹¹

Meânî ilminin muhtevasına baktığımızda bugünkü aşamada son şekliyle sekiz bapta toplandığını görüyoruz. Bu sekiz babın öncesinde de fesâhat, belâgat terimleri ve muktezâyı hâl, muktezâyı zâhir ve hılâfî zâhir gibi konular hakkında bilgiler verilmekte, daha sonra sekiz baba giriş yapılmaktadır:¹²

1. Haberî/İhbârî İsnad ve Hâlleri:

Bu ilmin temelini, isnâd kısmı oluşturmaktadır. İsnâd, yüklemi özneye yüklemek, yani cümle oluşturmaktır. Zira cümlenin bir adı da isnaddır. Yükleme müsned(ün bih), özneye de müsnedün ileyh denilir.¹³

İsnadda “haber”, doğru ve yalana ihtimalli olarak bir hükmü bildiren sözdür. Haber cümlesinin kullanılma amaçlarında; ya fâide-i haber (muhataba salt bir haber/bilgi vermek) ya da lazımı fâidei haber (bilinen bir haberi kendisinin de bildiğini muhataba bildirmek) kastedilir. Ancak bunların dışında, sözün bağlamı ve ortamına göre bazen de; tehasur ve teessüf (üzüntü ve hayflanma), za’fiyet (çaresizlik/acizlik), medih (övme), fâhr (büyüklenme/övünme), isti’taf (acındırma), va’d (ödüllendirme), va’id (tehdit etme), tahzir (sakındırma), tevbih (kınama/azarlama), tenşid (harekete geçirme), dua-beddua, istirham (merhamet isteme), emir-nehî, vb. anlamlar da kastedilebilir.¹⁴

Ancak kelimeler, bazı nedenlerden dolayı muktezây-ı zahire aykırı gelebilmekte, yani yukarıda belirtilen durumların dışına çıkılabilmektedir. Buna “Muktezây-ı zahirin dışına çıkmak” denir. Bu durumda örneğin muhatabın zihni boş bile olsa, bazı nüktelerden dolayı tereddüt edip kuşku duyan kimse ya da inkâr eden kimse konumuna getirilip ona göre kelimeler tekilendirir. Ya da tam tersi; inkâr eden kimseye, -bir takım nedenlerden dolayı- inkâr etmemiş muamelesi yapılabilir.¹⁵

¹¹ el-Hatîb el-Kazvînî, *Îzâh fî Ulûmî'l-Belâğa*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2003, s. 4, 23; Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğa fî'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Dâru İbn Haldun, İskenderiyye, ts., s. 37; Karuko, *a.g.e.*, s. 136.

¹² el-Hatîb el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 13; Karuko, *a.g.e.*, s. 136.

¹³ Kazvînî, *Telhîs*, s. 13; Fatma Serap Karamollaoğlu, *Meânî İlmi*, İşâret yayınları, İstanbul, 2013, s. 27.

¹⁴ Kazvînî, *Telhîs*, s. 15-16; Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, İfav. Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011, c. 1, s. 189-206; Osman Ertuğrul, *Belâgatta Meânî İlmi*, İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı / No: 5, Nisan 2015, (155-180), s. 159-160.

¹⁵ Kazvînî, *el-Îzâh*, s. 29; Kazvînî, *Telhîs*, s. 17; Ertuğrul, *a.g.e.*, s. 160; Mehmet Sıddık Şarlat, *Klasik Eserlerde Meânî İlmi*, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı:1, Haziran 2021, (118-149), s. 122-123.

2. Müsnedin Hâlleri:

3. Müsnedün İleyhin Hâlleri:

Gerek haberî ve gerek İnşâî cümlelerin, müsned ve müsned ileyh denilen iki temel ögesi ve parçası bulunur. İşte bu müsned ve müsned ileyh ögeleri, me'âni ilminin ele aldığı önemli konulardandır.

Bir edip, kuracağı cümledeki zikredeceği her bir bilgide veya seçeceği her bir kelimedede özel bir gaye düşünür ve bu gayesini ifade etmek üzere yerine ve ortamına göre zikr-hazf, ta'rîf-tenkîr, takdîm-te'hir gibi muktezây-ı hâle uygun çeşitli ifade ve sanatlar kullanır. İşte buradaki incelikler ve anlamlar, müsnedin hâllerini ve müsnedün ileyh hâllerini göstermektedir.

Bu bapta müsnedün ileyh ve/veya müsnedin zikredilme, hazfedilme, takdim ve te'hir edilme, -takdim veya tehir edilirken- tahsis ve fâsılaya riâyet gibi durumların dikkate alınması-, nekre getirilme, marife getirilme, -marife getirilirken de zamir, özel isim, ismi işaret, ismi mevsûl, elif lam takılı veya izafetli getirilme-, kayıtlı veya mutlak kullanılma; sıfat, tekit, atıf veya bedel getirilme ve yine müsnedin fiil cümlesi, isim cümlesi ve zarf yapıma durumları konu edilmektedir. Ayrıca bu anlatılan durumlara aykırı olarak muktezâyı zâhirin dışına çıkılma durumları da ele alınmaktadır.¹⁶

4. Fiilin Mûteallikâtının (Bağlantılı Mamullerinin) Hâlleri:

Ayrıca müteaddî (geçişli) fiillerde mefulün zikredilme, takdir edilme veya hazfedilme ya da fiilin lâzım kullanılma, yine mamullerin fiilden ya da birbirlerinden öne geçme durumları da konu edilmektedir.¹⁷

5. Kasr (Tahsîs/Ait Kılma):

Kasr; belirli yollarla, bir şeyin, başka bir şeye özgeleştirilmesi, ait kılınmasıdır. Şöyle ki, bir şeyin başkalarında bulunmadığının, sadece o bir şeyde bulunduğunun ifade edilmesidir.¹⁸

6. İnşâ (Haber vermeyip o an dilek oluşturan cümleler/kipler):

¹⁶ Kazvîni, *Telhîs*, s. 22-55.

¹⁷ Kazvîni, *Telhîs*, s. 55-61.

¹⁸ Kazvîni, *İzâh*, s. 43.

Bir haber vermeyen, o an dilek oluşturan cümlelerdir. Bu cümlelerin lafzının, telaffuzundan önce henüz hariçte delalet edeceği bir gerçekliği bulunmadığından dolayı, bu cümleler doğru veya yalan olma ihtimali taşımamaktadır.¹⁹

İnşâîler, talebî ve gayri talebî olmak üzere iki kısma ayrılıyor. Talebî olan inşâîlerde; emir, nehiy, temenni, nidâ ve istifham konuları incelenmektedir. Gayri talebi olan inşâîlerde ise; medh ve zemm kipleri, taaccub, kase, akit kipleri, recâ vb. konular işlenmektedir.

Bazen emir sığıması, asıl anlamının dışına çıkılarak sözün gidişatından anlaşılan başka anlamlara da gelebilmektedir. Bunlar da; iltimas, tehdit, ibâhe, teshir, tesviye, taciz, ihâne, te'dîb ve irşâd gibi maksatlardan dolayı yapılır.²⁰

7. Fasl ve Vasl (Nokta ve Virgöl):

Vasl, cümleleri birbirine atfetmek; Fasl ise, atfetmemektir.²¹

8. İcâz, İtnâb ve Müsâvât:

Maksadı; açık, net ve fâsîh bir şekilde ve az kelimelerle ifade etme sanatına icâz; mana ile eşit ve yeterli lafızlarla ifade etmeye musâvât; yeni bir fayda için veya bazı gerekçelerle daha fazla lafızlarla ifade etmeye de itnâb denir. Bunların ortamı ve yerleri konu edilmektedir.²²

Örneğin; fâsîh bir edip, az ve öz bir söz söylemesi gerektiğinde icâz şeklini, konuyu biraz daha izah etmek istediğinde itnâb şeklini, ayrıca hükmü pekiştirmeyi istediğinde de te'kid ve yerine göre takdim veya te'hir gibi diğer meânî konularını, hatta genel belâgat konularını kullanmayı bilmelidir.

İşte bugünkü gelinmiş olan noktada meânî ilminin, son şekliyle bu sekiz baptan oluşmakta olduğunu ve bu sekiz babın öncesinde de fesâhat ve belâgat terimleri, muktezây-1 hâl, muktezây-1 zâhir ve hılâf-1 zâhir gibi konular hakkında bilgilerin verildiğini görüyoruz.²³

Meânî ilminin tüm bu konularını ilk başta Câhîz'a ait olan *el-Beyân ve't-Tebyîn* eserine bakmak istiyoruz. Zira henüz o dönemde İslâmî ilimler, mantık ve felsefe ile

¹⁹ Kazvîni, *İzâh*, s. 108.

²⁰ Kazvîni, *Telhîs*, s. 75-76.

²¹ Kazvîni, *İzâh*, s. 118; Kazvîni, *Telhîs*, s. 77-78.

²² Kazvîni, *Telhîs*, s. 91.

²³ Kazvîni, *İzâh*, s. 4, 23; Hâşimî, *a.g.e.*, s. 37.

irtibata geçmemiş, Câhız da henüz Aristo'nun söz konusu beyân ilmi ile alakalı *Rhetoric* isimli eserinden haberdar olmamıştır.

Câhız'ın bu eserinde Cahiliye dönemindeki insanların söz, beyân ve edebiyat sanatlarıyla ilgili tasavvurları, bu sanatlarla alakalı kuralları ve bunlar hakkındaki görüşleri açıklanmaktadır. Cahiliye ehli, çok iyi bildikleri hitabet, şiir, nesir ve diğer belâgat sanatları üzerinde, görüş ve mülahazalarıyla eleştirisel bir şekilde yaklaşmışlardır. Bu eleştiri sanatları (nakd) da, ince edebî bir zevke sahip olunan köklü temele dayanmaktadır.

Cahiliye ehli, incelemelerin ve görüşlerin ardından edebî söz sanatlarının üzerine kurulmuş olduğu birçok kuralı tespit etmeyi başarmış, ayrıca şiir ve nesirlerdeki edebî kusurları keşfetmiş ve bu kusurları gidermenin yollarını da araştırmışlardır. Şair ve hatiplere, bu kusurlarla alakalı sanatlarda işe yarayacak pratik bilgiler sunmuş; icâz, itnâb, müsâvât, teşbih, kinâye, zıkr-hazf vb. sanatlarda da makama ve muktezây-ı hâle uyulması gibi yol gösterici nasihatlerde bulunmuşlardır.²⁴

Câhız, Hicrî I. yüzyılda yani İslâm dini geldikten sonra şiir ve hutbelerde Kur'an'ın üslubunun görülmeye başlandığını anlatır. Arapların, I. yüzyılda İslâm ile tanışmalarından sonra, üzerlerinde bu yeni dinin etkileri açıkça görülmeye başlanmış, belâgat anlayışlarında da ve ilmî tasavvurlarında da değişiklikler meydana gelmiş, hatta edebiyata ve edebiyatın amacına olan bakış açıları değişip ona göre de eleştiri kriterleri farklılaşmıştır. Nitekim Câhız da bu eserinde; Arapların, İslâm'ı kabul etmelerinden sonra Kur'an'ı iyice incelediklerini, onu taklit etmeye ve ona benzemeye çalıştıklarını, alıntılar yapmaya başvurduklarını ve nihayetinde de artık şiir ve hutbelerde bu Kur'an'ın üslubunun görüldüğünü anlatmaktadır.²⁵

Eser, aynı zamanda Müslümanların ilk dönemlerindeki belâgati ve onun kurallarıyla alakalı tasavvurları açıklamakta, onların duygularını sergileyen birçok farklı örnekleri göstermekte ve Kur'an ile hadislerin rehberliğiyle getirilen yeni ölçüleri, kuralları ve kriterleri de göstermektedir.

Bu durumda İslâm'ın ve Kur'an'ın, Arap belâgatine içerik olarak yeni bir kaynak, yeni bir kültür ve yeni bir bakış açısı oluşturduğu, bunun da bizzat belâgatin kendisinde, edebî dillerinde ve düşüncelerinde bir değişikliğe sebep olduğu rahatlıkla söylenebilir.

²⁴ Semira Karuko, *Bir Belâgat Şaheseri Olarak Câhız'ın el-Beyan ve't-Tebyîn Adlı Eseri*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl 2, C 2, Sayı 1, Güz 2016 (179-192), s. 181.

²⁵ el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I/225, (Thk. M. 'Abdusselam Harûn), Matbaatu'l-Hancı, Mısır, 1975, s. 1118; Karuko, *a.g.m.*, s. 182.

Ancak diğer taraftan az sonra değinilecek olan mantık ilminin Arap belâgatine etkisine baktığımızda ise, burada mantık ilminin, belâgatın yapı taşlarına, ana düşüncesine ve içeriğine bir etkisi değil, bilakis sadece sistematize edilmişinde bir etkisi görülmektedir.

Daha sonrasında Câhız, Arapların Hicrî II. yüzyıldan itibaren belâgat ilminde yeni buluşlar tespit etmeye çalıştıklarını, bir takım eksiklik ve yanlışlıklardan uzak durmaya gayret ettiklerini belirtmekte ve belâgatın amacı ve hedefleri hakkındaki düşüncelerini de bize aktarmaktadır.

Yine eserinde; insanların etkilenmesini, mananın süslenmesini ve kalplerin kendisine meyletmesini sağlamak için, harflerin kolayca çıkması ve eksiksiz telaffuz edilmesi, sesin net bir şekilde ortaya konması, vezin ve kâfiyelerin dikkate alınması ve konuşmanın tatlı, güzel, açık ve net olması gibi hususlara ihtiyaç olduğunu da vurgulamaktadır. Yani Câhız, belâgati ifsat eden kusurları ve söze kıymet katarak değerini arttıran unsurları da eserinde incelemiştir.²⁶

İşte yukarıda bahsetmiş olduğumuz, mantık ve felsefeden bağımsız olarak oluşturulan bu *el-Beyân ve't-Tebyîn* eserinde bulacağımız belâgat meseleleri, bizlere bugüne kadar olan gelişmelere dair önemli katkılar sunacaktır.

İlk olarak; sistematik belâgatte, sözün hem kendisinin, hem de onu söyleyenin niteliği olan “belâgat” ile hem kelimenin, hem de onu söyleyenin niteliği olan “fesâhat” birbirinden ayırmak önemlidir. Ancak -her ilmin doğal sürecinde olduğu gibi- henüz o dönemde bunların ayrıştırılmadığını, yani Câhız’ın belâgat ve fesâhat kelimelerini birbirinin yerine kullandığı görülmektedir.²⁷ Ancak daha sonra bu terimler ayrılmış ve her biri şu anki anlamında karar kılmıştır. İkinci olarak; sistematik belâgatte belirleyici bir rol oynayan “muktaza-i hâl” faktörüne de baktığımızda, aynı şekilde Câhız, “muktaza-i hâl”den de bahsetmiş ve bu hususu özellikle dikkate almıştır.²⁸

Câhız, öncelikle (“sözü, belli bir surette söylemeye zorlayan durum” diye tarif edilen) “Hâl” kavramını; *zâhir hâl* ve *zâhirin hılaflı olan hâl* diye iki çeşit olarak ele alır. Daha sonrasında belâgatın en önemli kuralı olarak karşımıza çıkan; “iyi bir konuşmacı, verilecek haber karşısında muhatabının üç hâlden (yani ya verilen haberi bilmeyen veya bildiği hâlde tereddüdü olan ya da bildiği hâlde inkâr eden hâllerin) birinde olduğunu

²⁶ Câhız, *a.g.e.*, s. I/66-67, IV/ 55; Karuko, *a.g.m.*, s. 184.

²⁷ Nazife Nihal İnce, *Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği*, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık 2019, 23 (2), (911-928), s. 921-922.

²⁸ İnce, *a.g.m.*, s. 923-924.

daima göz önünde bulundurması gerektiğini söyleyerek zâhiri hâli anlatır. Bu üç hâle; *ibtidâi*, *talebî* ve *inkârî* denildiği, gerideki muhteva bölümünde anlatılmıştı.²⁹

Sonra diğer ikinci kısma geçer ve kelamın, bazı nedenlerden dolayı muktezây-ı zahire aykırı gelebileceğini söyler. Buna da *Muktezay-ı zahirin dışına çıkmak* denir. Bu durumda örneğin muhatabın zihni boş bile olsa, bazı nüktelerden dolayı tereddüt edip kuşku duyan ya da inkâr eden konumuna getirilerek kelam tekitlenebilir. Ya da tam tersi; inkâr eden kimseye, -bazı nedenlerden dolayı- inkâr etmemiş muamelesi yapılabilir.³⁰

Son şekliyle belâgat âlimlerinin, bu meânî ilmini sekiz kısma ayırarak sınıflandırdıklarını ve bu başlıklar altında ele aldıklarını söylemiştik. Bu sekiz kısma geçmeden önce şunun bilinmesi gerekir; Belâgat ilminin kurucusu addedilen el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* isimli eserde, belâgat âlimlerinin zikrettiği hemen bütün konulara genel olarak temas etmiştir. Ancak -o aşamada henüz bu ilmin sınırları belirlenmediği için- bu konuları kitabında dağınık bir şekilde ele almıştır. Diğer bir takım konuları da, *el-Hayevân* gibi başka kitaplarında ele almıştır. Bu durum okuyucusuna, onun kitaplarının âdeta tek bir eser gibi olduğu hissini vermektedir. Câhız, kitaplarında ele aldığı bazı meseleleri özet ve hızlı bir şekilde ifade etmiş olsa da, bunları oldukça net ve anlaşılır bir şekilde işlemiş olduğunu görüyoruz. Bu da onun bu ilimdeki vukufiyetini bize göstermektedir.³¹

Câhız'ın, müsned ve müsnedün ileyhin hâllerine de dağınık şekillerde temas ettiğini görüyoruz. Örneğin *el-Beyân ve't-Tebyîn* isimli eserinin; “باب ما قالو فيه من الحديث الحسن الموجز - المحذو - Araçların güzel, veciz, öz ve fazlalıkları hafzedilmiş sözlü söylemleri” isimli bölümünde, hafz konusu üzerinde genişçe durmuş ve kendisinden sonra gelenlere önemli bir birikim bırakmıştır. Hazfi iki kısım şeklinde, açık ve net olarak ve üzerinde durarak işlemiştir. “Güzel, Öz ve Hafzedilmiş Sözler Bölümü” ve “Hafzedilmiş Sözlerden Bir Bölüm” diye başlıklandığı bu bölümlere şairlerden, nesir ve vezinli sözlerden, hatta hadislerden bolca örnekler (şahitler) getirmiş, sıralamıştır.³²

Bu bölümlerde haberin hazfi,³³ cümlelerin tamamının hazfi³⁴ ve bir cümleden daha fazlasının hazfi³⁵ gibi hafz çeşitlerini son derece titizlikle ele almış, özellikle mübteda ile haberin hafzedilmeleri üzerinde de durmuştur. Nitekim bu öğelerin, cümlelerin ana gövdesi

²⁹ Karuko, *a.g.e.*, s. 143-145.

³⁰ Karuko, *a.g.e.*, s. 144-145.

³¹ Karuko, *a.g.e.*, s. 136.

³² Câhız, *a.g.e.*, s. I/276-285.

³³ Câhız, *a.g.e.*, s. I/278.

³⁴ Câhız, *a.g.e.*, s. II/279.

³⁵ Câhız, *a.g.e.*, s. II/280-281

ve en önemli parçaları olduklarını belirtmiş ve müsned ile müsnedün ileyhin hazflarını bize göstermiştir.

Daha sonra gelen belâgat âlimleri, Câhız'ın bu hususta söylediklerine pek bir şey ekleme gereği duymamıştır. Yalnızca bu hazf gibi konuları daha geniş alana yayarak; fâil, meful vb. cümlelerin diğer öğelerinde (müte'allikâtü'l-fi'l) de düşünmüş ve uygulamışlardır. Câhız ise, cümlelerin en önemli iki ana unsuru olan müsned ile müsnedün ileyhte bunları konu edinmekle yetinmiştir. Daha sonrasında da meânînin önemli konuları arasında bulunan ve son şekliyle beşinci bapta zikredilen *Fasl ve Vasl* konusuna yer vermiştir.

Câhız'ın, belâgat âlimleri için önemli olan bir konuyu göz ardı etmesi mümkün değildir. Câhız, fasl ve vasl ve bunların kullanım yerlerini bilmeyi, belâgatin en önemli unsuru olduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin, atf meselesini anlatmış, her bir atf harfinin anlamına, durumlarına ve konularına temas etmiştir. Câhız, atf harflerine bu şekilde değinmekle; "hem müsnedün ileyhin hâlleri" isimli ikinci bapta "müsnedün ilehye harflerle atf yapma" alt başlığının inceliklerine temas etmiş, hem de *fasl ve vasl* isimli yedinci babın konusuna temas etmiştir.³⁶

Meânî ilminin son bölümü ve en önemli konularından olan îcâz, itnâb ve müsâvât'a gelince; Câhız, -öneminden olsa gerek- bu konuya eserinde geniş yer vermiştir. Örneğin; belli bir fayda hedeflenerek sözü uzatmanın güzel ve belîğ olduğunu, ancak boş yere uzatmanın ise uygun olmadığını ifade eder.³⁷ Yerinde yapılan itnâb ve hazfî över.³⁸ Burada önemli olan, makamın ne gerektirdiğidir. Şayet itnâb makamı ise orada sözü uzatmak ve ayrıntılara girmek yerinde ve güzel olacaktır. Hz. Peygamber'in de Arapların en fasihi ve belîği olarak, gerektiği yerlerde uzun hutbelerinin mevcut olduğunu söyler.³⁹

Câhız, itnâbın iki çeşidine özellikle dikkat çekmiş ve konuyu genişçe izah etmiştir. Şöyle ki, *Terdâd* ismini verdiği birinci kısmın; tekrar, yani kelime, cümle veya bölümlerin tekrar edilmesi demek olduğunu, *İsâbetü'l-Mikdâr* dediği diğer kısmın da ölçüyü tutturmak, yani aktarılmak istenilen manalar nispetinde konuşup gereğinden fazla söz sarf etmemek olduğunu söylemiştir.⁴⁰ Kendisinden sonra gelen belâgatçiler, bu itnâb türünü

³⁶ Câhız, *a.g.e.*, s. I/11; Karuko, *a.g.e.*, s. 154-156.

³⁷ Câhız, *a.g.e.*, s. I/190-210, VI/8.

³⁸ Câhız, *a.g.e.*, s. I/155.

³⁹ Câhız, *a.g.e.*, s. IV/28.

⁴⁰ Câhız, *a.g.e.*, s. I/101-227.

Câhız'dan öğrenmiş, aynı tarifi yapmış, hatta aynı örnekleri vermiş, ancak sadece ismini değiştirip ona *İhtiras* ya da *Tekmil* demişlerdir.⁴¹

Îcâz konusunu, *icâzul-kısar* ve *icâzul-hazf* diye ilk defa iki kısma ayıran Câhız'dır. Sonradan gelen bütün belâgatçiler bu taksimi benimsemişlerdir. Örneğin er-Rummânî, Câhız'dan almış olduğu bu bilgileri, aynı şekilde ikili taksime tabi tutmuş, ayırmış, tanımlarını yapmış, hatta aynı misalleri örnek vermiştir.⁴²

Ancak Câhız, müsâvât şeklini, lafzı ve anlamı eşit olan sözleri ayrı bir kısım olarak değerlendirmemiş, onları da icâz kapsamına dâhil etmiştir. Yani Câhız'ın icâz bölümünde zikretmiş olduğu görüşlerinin bir kısmı, sonradan gelen âlimlerce *müsâvât* olarak adlandırılarak ayrı bir üçüncü kısım yapılmıştır.⁴³

Bu meânî kısımlarındaki her bir konu, Câhız'a göre *muktezây-ı hâle ve makama uygunluk* şartları etrafında cereyan eder. Sonrasında gelen gelen belâgatçiler de aynı şekilde belâgat ilmini bu kavramlar üzerine inşa etmişlerdir.

Görüldüğü üzere Câhız, dağınık da olsa, *kasr*ın dışındaki diğer tüm meânî konularına genel olarak değinmiştir. Eserinde *kasr*'dan açıkça bahsettiğini göremedik. Ancak *kasr* konusu, nahiv ilminin de konusu olması hasebiyle, Câhız'dan çok daha önce Sibeveyh'in *el-Kitab*'ında *kasr*dan bahsettiği görülüyor. Tespit edilebildiği kadarıyla da *kasr* konusuna ilk Sibeveyh (v. 180/796) değinmiştir. Ancak *kasr* ifadesini henüz o zaman kullanmamıştır. Sibeveyh, bu eserin muhtelif yerlerinde farklı konuları açıklarken *kasr* yollarından; nefiy+istisna ve "lâ" atf harfinden bahsetmiş ve *kasrı kalb* ve *kasrı tayin* kısımlarına da değinmiştir.⁴⁴ Ayrıca Câhız ile aynı asırdaş olan İbnu'l-Mu'tez'in, *el-Bedî'* eserinde *kasr* konusuna çokça temas ettiğini görüyoruz. İbnu'l-Mu'tez orada *kasr*ın *nefi ve istisna*, *innema* ve *takdim-te'hîr* yollarıyla yapıldığını örneklerle göstermekte ve açıklamaktadır.⁴⁵

Netice olarak, görüldüğü üzere Câhız, dağınık da olsa, *kasr* dışındaki diğer tüm meânî konularına genel olarak değinmiştir. Eserinde *kasr* konusundan açıkça bahsettiğini

⁴¹ Karuko, *a.g.e.*, s. 164-165.

⁴² Ebu'l-Hasen Ali b. İsa er-Rummânî, *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân*, (Nşr. M. Nalefullah ve M. Zağlul Sellâm), Mısır, 1960, s. 70-74; Karuko, *a.g.e.*, s. 166-169.

⁴³ Câhız, *a.g.e.*, s. II/7; Karuko, *a.g.e.*, s. 170.

⁴⁴ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun, 3. bs., Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1988, 1: 430-434, 2: 315; Hüseyin Arslan, *Bir Belâgat Üslûbu Olarak Kasr ve Kavramlaşma Süreci*, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 1 Bahar-2020, (16-40), s. 24.

⁴⁵ Abdullah b. Mu'tez, *Dîvânü İbnu'l-Mu'tez*, (tahk. Yusuf Şükrü Ferhat), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1995, s. I/250, III/240, 351; Hazem Kajouj, *İbnu'l-Mu'tez'in Hayatı ve Arap Edebiyatındaki Yeri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2021, s. 430-433.

göremedik. Ancak kasr konusu zaten, -nahiv ilminin de konusu olması hasebiyle-Câhız'dan da çok daha önce Sibeveyh'in *el-Kitab*'ında temas edilmiştir.

1.2. Beyân İlmî, Muhtevası ve Gelişim Süreci

Beyân ilmi, belâgat ilminin üç disiplinden biri olan, bir manayı farklı usul ve sözlerle daha açık bir şekilde anlatmayı gösteren ve kendine özgü usulleri bulunan bir ilmdir. Kastedilen anlamı ifade ederken teşbih, mecâz, isti'âre ve kinaye gibi çeşitli anlatım ve ifade biçimlerinden hangisinin muktezây-ı hâle daha elverişli olduğunu inceler.⁴⁶

Bir söz; öncelikle meânî ilmi ile muktezây-ı hâle göre tasarlanır, sonrasında da beyân ilmi ile etkili bir yolla muhataba söylenir. Yani muhatabın kültür seviyesine göre üslup seçilip, anlayış seviyesine göre de teşbih, mecaz ve kinaye yöntemi kullanılır. Beyân ilminin gayesi de, bu hakikat, mecaz ve teşbih gibi çeşitli anlatım ve ifade biçimlerinin, muktezây-ı hâle göre en uygun ve hem etkili hem de daha açık ve anlaşılır şekilde söylenebilmesini öğretmektir.

Yine sistematik belâgatte bugünkü hâliyle beyân ilmine baktığımızda, beyân ilminin son şekliyle dört başlıkta toplandığı görülmektedir; bunlar da Teşbih, Mecâz, İsti'âre ve Kinâye'dir. Beyân ilminin temel konusu, lafzın kullanıldığı manasına delaletidir. Bu delaletin daha açık, net ve etkili olmasıdır; yani açıklık derecesidir. Bir lafzın kendi anlamına veya kullanıldığı anlama delâletine *vaz'î delâlet* (yani konulduğu asıl ilk mana); asıl ilk anlamı dışında kullanılmasına da *aklî delalet* (yan anlam) denir.

Eğer bir lafız, konulduğu asıl ilk manasında kullanılıyorsa *Hakikî (vaz'î)*; konulduğu anlamın haricinde bir anlamda kullanılıyor ve bu hususu gösteren bir karine de varsa *Mecâz*; bu karine teşbih/benzerlik karinesi ise *İsti'âre*; şayet böyle bir karine yoksa da *Kinâye* diye isimlenir. Bu sebeple belâgatçiler beyân ilminin şu dört kısımda toplamıştır: Teşbih, Mecâz, İsti'âre, Kinâye.

Teşbih: Aralarında ortak bir nitelik olduğundan dolayı, bir şeyi başka bir şeye, bir edat kullanarak benzetmektir. Teşbihin; iki tarafına göre veya vech-i şebehine göre ya da edatna göre ele alınan birçok taksimat şekli vardır ve her taksimde farklı birçok kısımlar ortaya çıkmaktadır.⁴⁷

⁴⁶ Mecdî Vehbe - Kâmil Mühendis, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Arabiyye fi'l-Lugati ve'l-Edeb*, Beyrut, Mektebetu Lübnan, 2. Baskı, 1984, b-d-a md., s. 76; Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, İfav Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011, C 1, s. 33.

⁴⁷ Kazvîni, *Telhîs*, s. 103-119.

Mecâz: Bir kelimenin, konulmuş olduğu asıl anlamının dışında kullanılması ve bunu gösterecek bir *alaka* ve bir de *karinenin* bulunmasıdır. Mecâz'ın; akli ve lafzî/lügavî, lafzinin de; istiâre ve mecâzî mürsel, bu her iki kısmın da; mürekkebe ve müfred. mecâzî mürselin de 20 kûsur alakası ile oluşan çeşitleri vardır.

İsti'âre: Bir kelimenin, müşâbehet/benzerlik alakası sebebiyle, konulmuş olduğu asıl anlamının dışında kullanılması ve bunu gösterecek de bir *karinenin* bulunmasıdır. Bunun da; asliyye-tebeyye, musarraha-mekniyye, mutlak-mücerred-muraşşah kısımları başta olmak üzere birçok farklı taksimatı ve alt kısmı bulunmaktadır.⁴⁸

Kinâye: Bir sözü, asıl anlamına da gelebilecek şekilde, ancak asıl anlamının dışında kullanmaktır. Kinayenin de; sıfattan, mevsuftan ve nispetten kinâye kısımları yanı sıra, ta'riz, telvîh, remz ve imâ-işaret çeşitleri vardır.⁴⁹

Bu bölümün konularını da, Câhız'de arıyoruz. Nitekim başta da söylediğimiz gibi; henüz belâgat ilminin ortaya çıkışı ve ilk adımlarının atılmaya başlandığı oluşumu aşamasında, Câhız'ın kaleme almış olduğu bu eseri, tamamen mantık ve felsefeden bağımsız, Arapların kendi öz dili ve edebî zevklerinden oluşan belâgat meselelerini toplamış, bu hususta ilk kitap da olmasıyla bizi belâgatin kaynağına ve ilk verilerine ulaştırması hasebiyle aradığımız cevaba vakıf olmuş olacağız.

Bugünkü gelinmiş olan noktada beyân ilminin, son şekliyle dört başlıkta toplandığı söylenmişti. *el-Beyân ve't-Tebyîn* eserine bakıldığında, eserin ana konusunun da *beyân* olduğu görülmektedir. Câhız, bu eserinde beyân ilminin önemine dikkat çekmiş ve önceki âlimlerin görüşlerine de yer vererek beyânın tanımını yapmıştır. Beyân ilmini; kişinin içindeki hislerini ortaya çıkarma ve açıklama gücü, yani aklında olan düşünceyi dili aracılığıyla ifade edebilme yeteneği olarak, “gizli olan manayı açık bir şekilde ifade etmektir” diye tanımlamıştır.⁵⁰

Beyân ilminin tüm konuları, doğal ifade ihtiyaçları gereği insanların dilsel tabiatına dayanmaktadır. Yani insanlar gündelik hayatlarında konuşurlarken bile teşbihe, mecaza, istiâreye ve kinayeye sıkça ihtiyaç duyar, başvururlar. Tüm dillerde bu böyledir. Bu sebeple Cahiliye döneminden beri gerek şifâhî gerek kaynaklarda yazılı olarak gelen şiir, hitabe, hatta günlük konuşmalarda bu ilmin ilkeleri hep görülmektedir. Dolayısıyla Câhız da eserlerinde bunlara bolca yer vermiş ve bu konuları genişçe de izah etmiştir.

⁴⁸ Kazvîni, *Telhîs*, s. 121-133.

⁴⁹ Kazvîni, *Telhîs*, s. 133-135.

⁵⁰ Câhız, *a.g.e.*, s. 1/76; Karuko, *a.g.e.*, s. 81-82.

Câhız, beyân konularına (Teşbih-Mecaz-Kinâye) ve bu hususlarla alakalı açıklamalarına; daha fazla, *el-Hayevân* eserinde yer vermiştir. Câhız'ın bu ilmin konuları ve kısımları hakkındaki sözleri, onun belâgat ve beyân alanında ne derece yetkin, liyakatli ve ehliyetli olduğun da göstermektedir. O, beyân ilminin bu konularını önce özet bir şekilde anlatmış, sonrasında da kapalı bir yanı kalmayacak şekilde açık delillerle ve işaretlerle onları ortaya sunmuştur.

Teşbih hakkında Câhız, önce teşbih kavramının ne olduğu, onunla ne kastedildiği üzerinde durmuş, daha sonra teşbihin en önemli amacının, zihindeki düşünce ve manaları icâz (az sözle çok anlam ifade etmek) yoluyla kullanmak olduğunu söylemiştir. Câhız'a göre, teşbih ile icâzın arasında sıkı ilişki vardır.⁵¹ *el-Beyân ve't-Tebyîn* kitabında da, "Bir şeyin bir şeye benzetildiği şiirler" adıyla yeni bir müstakil bölüm açmış, burada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerindeki ve fesâhatindeki teşbihlerinden de bahsetmiştir.⁵²

Daha sonra Câhız, *mecâz* ve *istiâre* konularına da doğal olarak geniş yer ayırmıştır. Bunlar, beyân ilminin en önemli konularındandır. *el-Beyân ve't-Tebyîn* eserinde bu konuya geniş bir alan açmış; konu hakkında bolca şiir ve nesir örnekleri ortaya koymuştur.

İstiâre kavramı, en eski kavramlardan biri olmakla birlikte, Câhız'ın döneminde henüz tedavüle girmediği görülmektedir. Ancak Câhız'ın bu sanatı benzerlik ilişkisi üzerinden kullandığı da biliniyor. Nitekim *istiâre* örneklerini, bir şeyi başka bir şeyin yerinde kullanmak veya onun adıyla anmak şeklinde ifade etmiştir.⁵³ *İstiâre* anlatımı dikkatlice incelendiğinde, günümüz belâgat âlimlerinin yapmış olduğu tariflerin ve sınıflandırmaların aslının Câhız'a dayandığı rahatlıkla söylenebilir. *İstiârei tebeyye*, *istiârei tasrihiyye*, *istiârei tasrihiyyei asliyye*, *istiârei temsiliyye* (mürekkebi *istiâre*) ve *istiârei inâdiyye*, gibi *istiâre* kısımlarının üzerinde de durmuş, hadisi şerifler, deyim ve atasözlerinden birçok örnek de getirmiştir.⁵⁴

Sonradan gelen belâgat âlimleri Câhız'ın yapmış olduğu tanıma neredeyse bir şey eklememiştir. Yapmış olduğu *istiâre* tanımını ve devamındaki kısımlarıyla, kendisinden sonra gelen belâgat âlimlerine bunlar üzerinde çalışma yapmaları için bir kapı açmıştır. Nitekim kendisi, bu kısımların hepsinin tarifini yapıp sınırlarını da çizmiştir.

⁵¹ Câhız, *Kitabü'l-Hayevân*, (Thk. M. Abdusselam Harun), Daru'l-Kutub, Mısır, 1975, III/72; Câhız, *el-Beyân*, I/150.

⁵² Câhız, *el-Beyân*, II/19, 328.

⁵³ Câhız, *el-Beyân*, I/100, 144.

⁵⁴ Karuko, *a.g.e.*, s. 116-126.

Son olarak *kinâye* konusuna baktığımızda, aynı şekilde Câhız'ın bu konuya da geniş yer ayırdığını görüyoruz. Câhız, muktezây-ı hâle uygun kriterlerde bulunan kinayeyi, fêsâhat ve ifsaktan daha üstün ve belîğ görmektedir.⁵⁵ Beyân ilminin muhtevası bölümünde söylemiş olduğumuz; kinayenin üç kısma ayrılmasının da Câhız'ın sınıflandırmasıyla birebir örtüştüğü görüyoruz. Yani sıfattan kinâye, mevsuftan kinaye ve nispetten kinâye sınıflandırması Câhız'dan gelmiştir.

Netice olarak Câhız, kinâyeye de geniş yer ayırmış, tüm kısımlarına, üstünlüklerine ve önemine de vurgu yapmıştır. Çeşitli örnekler de sunarak konuyu zenginleştirmiş ve daha anlaşılır bir duruma getirmiştir. Sonradan gelen belâgatçilere de rehberlik yapmış, yapacakları tanımlara, koyacakları kriterlere kapı açmıştır.

1.3. Bedî İlmî, Muhtevası ve Gelişim Süreci

Bedî ilmi, sözün lafzı ve anlamının süslenmesi ve güzelleştirilmesiyle ilgili kaide ve bilgileri inceleyen bir ilimdir. Zira bu ilmin gayesi; bir taraftan sözün manası kalbin bam teline dokunurken diğer taraftan lafzın da kulağa hoş bir tını bırakmasıdır.⁵⁶

Belâgat ilmini oluşturan üç alt disiplinden biri olan bedî ilmine baktığımızda, bedî ilminin iki ana başlık altında toplandığı görüyoruz.

1. Muhassenât-ı Maneviyye
2. Muhassenât-ı Lafziyye

Bedî ilminin bugünkü gelinen noktadaki söz sanatlarına baktığımızda, -her ne kadar 126'ya kadar çıkartanlar olsa da- 50 civarı *Muhassenât-ı Maneviyye*, 30'a yakın da *Muhassenât-ı Lafziyye* söz sanatının yaygın kullanıldığı görüyoruz.⁵⁷

Bu ilmin temelini atan kişinin de Câhız olduğu görülmektedir. Sonrasında bu ilmi; edebî bir sanat olarak ele alan, prensiplerini ortaya koyup konularını izah eden ve bunun yanı sıra *el-Bedî'* adıyla bu sahanın ilk müstakil kitabını ortaya koyan, Abbâsî devleti halifesi Abdullah b. el-Mu'tez'dir (v. 296/909). Sözlerinden anlaşıldığı üzere İbnu'l-Mu'tez, bedî sanatlarını açıklayan ve bu ilmi ortaya koyan ilk kişinin kendisi olduğunu iddia eder. Ancak aynı zamanda bu (bedî ismiyle) isimlendirmenin hadis rivayetçilerine ait olduğunu da kabul etmektedir.⁵⁸ Bedî kavramının bugünkü anlamında kullanılmasını

⁵⁵ Câhız, *el-Beyân*, I/7, 88, 117.

⁵⁶ Bolelli, *a.g.e.*, s.405.

⁵⁷ Ali Bulut, *Bedî İlmî*, İfav Yayınları, İstanbul, 2016.

⁵⁸ Abdullah b. Mu'tez, *Kitabu'l-Bedî'*, (Nşr. Ignatius Kratchkovsky) , Londra, 1935, s. 3; Karuko, *a.g.e.*, s. 174-175.

ilk öneren kimsenin ise Müslim b. el-Velîd el-Ensârî (v. 208/823) olduğu nakledilir.⁵⁹ Hiç kimse, zaten bu sanatları açık ifadelerle ve müstakil kitapta ilk toplayan kişinin İbn Mu‘tez olduğunu inkâr etmemektedir.

İbn Mu‘tez, bedî‘ ilminin dönemin şairlerinin icadı olmadığını, bilakis Kur’an’da, hadislerde ve Arap şiirlerinde, hatta bedevîlerin dillerinde bedî‘ sanatlarının bulunduğu; henüz ilmî bir kavrama dönüşmeden önce şairlerin; cinas, tıbak, isti‘âre, teşbih ve benzeri sanatların güzelliklerini ve tesirlerini idrak ederek onları devamlı kullandıklarını çeşitli örneklerle ve kanıtlarla delillendirmeye çalışır. Sonraki dönem şairleri ise, bu sanatların sadece daha fazla üzerinde durup bunları yaygınlaştırmış ve isimlendirmişlerdir.⁶⁰

İbn Mu‘tez’in; bedî‘ ilminin sanatlarını bir araya toplamış, açıklamış ve delillendirmiş olması bakımından bir önceliği ve üstünlüğü olsa da *bedî‘* ismini kullanma ve bunu edebî bir terim hâline getirme önceliği Câhız’a aittir. Nitekim Câhız, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* kitabında bedî‘ sanat türlerinin birçoğunu açıklamış, bunlara izah edici detaylı misaller ve kanıtlar sunmuş ve neticede bu ilmin ilk temellerini atmıştır. Ancak *bedî‘* diye isimlendirilmesi, daha çok ravilere nispet edilmektedir.⁶¹

Câhız, bu eserinde bedî‘ ilminin sanatlarını da ele alır ve bunları şahitlerle ve delillerle genişçe izah etmeye çalışır. Nitekim aşağıda Câhız’ın, birçok bedî‘ sanatlarını açıkça işlediği görülmektedir. Bu sanatlar da, ya Câhız döneminde bilinen ya da edebî olarak güzelleştirme farkındalığı ile Câhız’ın kendi bulmuş olduğu misaller ve önceki şairlerin şiirleri üzerinden ulaştığı sanatlardır. Câhız, bu sanatlara önem vermiş fakat bunlarda aşırıya gitmekten de uzak durmuştur.⁶²

Sonuç olarak, “İbn Mu‘tez, Câhız’dan ilham alarak bu kitabımı telif etmiştir” dersek yanlış demiş olmayız. Nitekim İbn Mu‘tez, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* kitabını okuyup incelemiş, onun üzerine bedî‘ sanatlarını düzenli bir şekilde bir araya toplamış, kriterlerini açıklamış ve konularını da tanımlayıp bu ilim dalını ilk olarak oluşturmuştur.⁶³ Başka bir ifadeyle; İbn Mu‘tez, *el-Bedî‘* eserinin ilmî yapısını, *el-Beyân ve’t-Tebyîn* eserinden faydalanarak oluşturmuştur da denilebilir.

Öncelikle Câhız’ın bu eserde işlemiş olduğu bedî‘ ilminin sanatlarını görelim;

⁵⁹ Şevkî Dayf, *el-Belâğa*, Dâru’l-Me‘ârif, Kâhire, 1965, s. 9.

⁶⁰ İbnü’l-Mu‘tez, *a.g.e.*, s. 3-5; Karuko, *a.g.e.*, s. 176.

⁶¹ Câhız, *el-Beyân*, I/51; IV/55-56; Karuko, *a.g.e.*, s. 176-177.

⁶² Karuko, *a.g.e.*, s. 177.

⁶³ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Bedî,” *DİA*, İstanbul, 1992, C V, s. 320-321.

1. Taksim: Bir şeyin kısımlarını zikretmek anlamındaki “taksîm” kavramı, belâgat âlimlerine göre manevî güzelleştirici sanatlardandır. Câhız, taksîm konusunun “bir şeyin bütün kısımlarını, eksik bırakmadan zikretmek” olan çeşidini ele almıştır. Câhız’ın taksime vermiş olduğu örnekler, belâgatçilerin kitaplarda bu türe vermiş oldukları örneklerle de uygunluk arz etmektedir.⁶⁴ Sonuç itibarıyla belâgat kitaplarındaki bu konuyla alakalı açıklamalara baktığımızda net olarak anlaşılıyor ki belâgatçiler, Câhız’ın vermiş olduğu bu örneklerden istifade ederek bunlar üzerinde fikir teatisinde bulunmuşlar, taksimin tarifini yapmışlar ve bunlar üzerinden de onu sınıflandırıp alt başlıkları oluşturmuşlar.⁶⁵

2. Hezil (Ciddiyetin Kastedildiği Şaka): Bu bedî sanatını Câhız ortaya sunmuş ve kendisinden sonra gelen belâgat âlimleri de bu konu üzerinde herhangi bir ilave yapmamışlardır. Bu bedî sanatının isimlendirilmesi hususunda da yine Câhız’ın, İbnu’l-Mu‘tez ve diğer belâgatçiler üzerine bir üstünlük ve önceliği söz konusudur.⁶⁶

3. Secî: Câhız, nesirde fasılların tek harf üzerinde muvafik olmaları anlamına gelen ve bedî ilmini güzelleştiricilerinden olan secî da sanatına genişçe yer vermiştir. *el-Beyân ve’t-Tebyîn* kitabında bu konuya iki bölüme ayırmış ve bu bölümlerinde secîyi açıklayıcı birçok şevâhidi örnek göstermiştir. Bu sanata bu şekilde detaylıca değinmesine Câhız’ı iten etken ise onun, kelimelerin fonetiğine ve muhatabı etkileyen hususlara çok önem vermesidir. Nitekim secî ile ses (fönetik) arasında; secî’in “sesin kesilmesi” (takti’-s-savt) kapsamında olması hasebiyle sıkı bir bağ vardır.⁶⁷

Belâgat âlimlerinin, “Mutarref, Murassa’ ve Mütevazi” şeklinde üç kısma ayırmış oldukları secî’in her üç kısmına da Câhız tarafından bolca örnekler vermiştir. Vermiş olduğu tüm örnekler, kendisinden sonraki belâgat âlimlerinin secî tanımlarıyla bire bir örtüşmektedir.⁶⁸

Câhız’ın bu sanatı iyice kavradığı ve bu ilmi tüm yönleriyle ele alıp anlattığı açık bir şekilde görülmektedir. Kendisinden sonra gelen belâgatçilerin, onun bu konudaki görüşlerini temel aldıkları ve onlardan istifade ettikleri inkâr edilemez bir gerçektir.

4. İzdivâc: Diğer adı, Cinas-ı Müzdevic’dir. Yani cinaslı kelimelerin aralarında bir fasıla olmaksızın art arda gelmeleri demektir. Câhız da, bu edebî sanatın

⁶⁴ Karuko, *a.g.e.*, s. 179.

⁶⁵ Karuko, *a.g.e.*, a.y.

⁶⁶ Câhız, *el-Beyân*, I/93-94; Karuko, *a.g.e.*, s. 180-181.

⁶⁷ Karuko, *a.g.e.*, s. 182-185.

⁶⁸ Câhız, *el-Beyân*, I/287-298; Karuko, *a.g.e.*, s. 183-190.

güzelleştiriciliğini ve edebiyattaki önemli etkisini fark etmiş ve bunun kendisi için de büyük bir değere sahip olması gereği buna müstakil bir yer açmıştır.⁶⁹

Her seferinde olduğu gibi, bu sanata vermiş olduğu misallerde de Câhız'ın, yapmacıklık ve tekellüften (zorlamadan) uzak durduğu, doğallıktan vazgeçmediği görülüyor. Hoş karşılanmayan tüm unsurlardan, özellikle de tekellüflerden oldukça uzak durmaya ve tüm ilkeleri doğallık esası üzerine kurmaya dikkat eden Câhız, bu sanatta da, fasılların bir, üç ya da dört harf üzerine kurulmasına ve bunu geçmemenin daha güzel olacağına işaret etmiştir.⁷⁰

5. Serikatu'ş-Şîr: Câhız, sirkatin –zâhir-gayri zâhir- her iki bölümünü de çok açık ve anlaşılır misallerle iyice ele almış ve sonradan gelen belâgat âlimlerinin istifade edecekleri sirkat konusunda açık ve net bir şablon ortaya sunmuştur. O belâgatçiler de, Câhız'ın düşünce ve işaretlerinden ilham alarak bu bölümlere alt başlıklar eklemiştir. Bu alt başlıklar da *İktibas* ve *Telmîhtir*.⁷¹

6. İktibas: Ayet ve hadislerden bir kısmını -belirtmeden- alıntı yapmaktır. Câhız, bu sanat türüne de değinmiş ve bunun mükemmel bir tür olduğunu, Kur'an'dan bir ayet kullanmanın güzel görüldüğünü bildirmiş ve bunun söze bir ağırlık, bir değer, bir akıcılık, güzellik ve incelik kazandırdığını söylemiştir.⁷²

7. Telmih: Meşhur bir olaya, şüre, kıssaya, deyme/atasözüne, fikraya ya da ilmî bir hususa, -asıl yerleri belirtilmeksizin- işaret edilmesidir ki Câhız, bu telmihe de birçok örnek zikretmiştir.⁷³

8. Berâ'atu'l-İstihlâl: Konunun başında, murada ve içeriğe işaret eden kelimeler kullanılarak güzel bir şekilde başlangıç yapma sanatıdır. Buna; berâatı matla', hüsni matla', ve hüsni ibtida gibi isimler de verilmiştir. Câhız, bu sanatı İbnu'l-Mukaffâ'nın belâgatin tanımındaki sözlerine ilave ederek zikretmektedir.⁷⁴

Netice olarak Câhız'ın bedî'î ilmi ve bedî'î sanatları ile alakalı görüşlerinin bunlardan ibaret olduğu ve bu 8 sanattan bahsettiği görülmektedir. Bu sanatları da açık bir üslûpla sunduğu görülüyor. Konuları bazen sistemsiz ve özet olarak ele almış olsa da, söz sanatlarıyla ilgili kendisinin ne derece bir his, kabiliyet, idrak, dikkat, derin bilgi ve edebî bir zevke sahip olduğu açıkça görülebiliyor. Bunların yanında bedî'î ilminin temel

⁶⁹ Câhız, *el-Beyân*, I/288; Karuko, *a.g.e.*, s. 190.

⁷⁰ Karuko, *a.g.e.*, s. 191.

⁷¹ Câhız, *el-Beyân*, III/36-37; Karuko, *a.g.e.*, s. 196.

⁷² Câhız, *el-Beyân*, I/118; Karuko, *a.g.e.*, s. 197.

⁷³ Câhız, *el-Beyân*, II/182; Karuko, *a.g.e.*, s. 197-199.

⁷⁴ Ali Bulut, Arap Edebiyatında Berâat-İ İstihlâl Sanatı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8 / 3 (Haziran 2008): 77-88; Karuko, *a.g.e.*, s. 199-200.

konularını, kavramlarını, çeşitlerini ve bunlarla ilgili konuları da ele almıştır. Câhız, bu çalışmalarıyla bedî' ilminin alt yapısını açık ve anlaşılır bir şekilde oluşturmuş, müstakil ve üstün bir ilim hüviyetine sahip olmasına hazır hâle getirmiştir.⁷⁵

Görüldüğü üzere bedî' ilmi ile ilgili sanatların ilk verileri ve ilk açıklamaları Câhız tarafından yapılmıştır. Yukarıda izah edildiği gibi Câhız, bu sanatların en az 8 tanesine bizzat üzerlerinde önemle durarak değinmiştir. Bu sanatlar üzerine teorik düzlemde ve müstakil olarak ilk ciddi çalışmayı kaleme alan ise İbnu'l-Mu'tez olup, *el-Bedî'* isimli eserinde 18 adet söz sanatı tespit etmiştir. Daha sonrasında Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbu's-Sinâateyn* isimli eserinin bedî' ile alakalı bölümünde, söz sanatlarına altı tane daha ilave ederek 37'ye çıkarttığını söylemiştir.⁷⁶ Ancak bunların bir kısmı bugünkü sistematik belâgatte beyân ilminin kapsamına girtilmiştir. Bedî' ilminin gelinen son aşamadaki sanatlarına baktığımızda bunların sayıları 126'ya kadar çıkartılıyorsa⁷⁷ da, lakin bugün yaygın olarak 50 civarı *Muhassenât-ı Maneviyye*, 30'a yakın da *Muhassenât-ı Lafziyye* söz sanatının kullanıldığı görülüyor.⁷⁸

Aslında bedî' ilmindeki güzelleştirici sanatları sınırlandırmak pek de mümkün değildir. Zira bu anlamları düşünmek, sayılarını ve detaylarını belirlemek veya bilmek herkesin kendi gücü nispetindedir. Belâgat âlimleri bu sanatların farklı yönlerini ve çeşitlerini ele alıp, önceki musanniflerin eserlerine de bakmak suretiyle bu sanatlara kendilerince de yeni bir şeyler katmışlardır.

Bedî' ilminde, sözü güzelleştiren söz sanatları, sistematik belâgatte lafız veya mana ile ilgili olabilmektedir. Bu sanatların, teşekkül sürecinde eski ve yeni şairlerin kıyaslanması sonucunda ortaya çıktığı görülüyor. Bu sebeple belâgatçilerin bazı söz sanatlarını tespit edip bunları edebî tenkit alanına çekmesi, bu alanda yeni kavramların ve sanatların teşekkülünü beraberinde getirmiştir.

Burada kavramlara da değinilmesi gerekir. Şu bir gerçek ki; oluşum aşamasında olan bütün disiplinlerde, bu kavramlar sonraki dönemlerine göre daha azdır ve bu kavramlar yeterince şekillenmemiş, sınırları çizilmemiş ve üzerlerinde tam olarak uzlaşmamıştır. Bu durumun bir süre kargaşaya sebebiyet vereceği de bellidir. O sebeple bugünkü belâgat ilimlerinde kullanılan terimlerin çoğu, Câhız'ın eserinde farklı delaletlerde, genelde de

⁷⁵ Karuko, *a.g.e.*, s. 201.

⁷⁶ Bunlar da; et-Taşîr, el-Muhâvere, et-Tatırız, el-Mudâ'afe, el-İstîşâd ve et-Teltîf'dir; Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu's-Sinâateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r*, (thk.: Ali Muhammed Bicâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, Dâru İhyâi'l-Kûtûbi'l-'Arabiyye, 1952.

⁷⁷ Nasrullah Hacimüftüoğlu, "Bedî'," *DİA*, C V, s. 321.

⁷⁸ Ali Bulut, *Bedî İlmi*, İfav Yayınları, İstanbul, 2016, mukaddime.

birden fazla anlamı karşılayacak bağlamda kullanılmıştır. Bazı kavramlarda da doğal olarak zamanla anlam değişiklikleri olmuş, oturmuş ve son şeklini almıştır. Örneğin îcâz, itnâb, ishâb, el-Mezhebu'l-Kelâmî ve kinâye terimleri bunların bir kaçıdır.⁷⁹

Yukarıda incelediğimiz kelime ve kavramlar da, sınırlarının belirlenememiş ve çizilememiş olması veya bir kelimenin kavramını ifade etmesi hususunda yetersiz kalması sebebiyle istikrara kavuşmamıştır. Yani aslında herhangi bir söz sanatının, mefhumu ve konusu bilinmekteydi ancak bu mefhumu tam olarak ifade edecek kelime üzerinde uzlaşılmamıştı. Hatta bu sanatların, Câhız'ın öncesinde de bilinip bunların tamamına topluca bedî isminin kullanıldığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁸⁰

2. BELÂGAT İLMİNİN OLUŞUMUNA VE İÇERİĞİNE MANTIK İLMİNİN ETKİSİ

Öncelikle Arap belâgatının, Aristo felsefesinin etkisiyle geliştiği yönündeki iddia ve tartışmalar, Taha Hüseyin'in 1931'de Leiden'deki Oryantalistler konferansında sunmuş olduğu "*Le rapport entre la rhétorique arabe et la rhétorique grecque*" başlıklı tebliğinde dillendirmiş olduğu iddialarla başlar. Taha Hüseyin bu tebliğinde; Aristo'nun hem felsefede hem de belâgatte Müslümanların ilk muallimi olduğu iddiasını delillendirmeye çalışır.⁸¹

Taha Hüseyin, hicrî üçüncü yüzyılın ortalarında İshâk b. Huneyn tarafından *Kitâbü'l-Hatâbe* ismiyle Arapçaya çevrilen Aristo'nun *Rhetorica* kitabını belâgat ilminde yazılan ilk eser olarak görür. Taha Hüseyin, bu tercümenin muhtemelen Câhız'ın vefatından sonra yani hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığını kabul eder ve İbnu'l-Mu'tez'in de *Kitâbu'l-bedi'* adlı eserini o tarihlerde yazdığını belirtir. Bunu söylerken aslında *Kitâbu'l-Bedi'*'i bizzat inceleyemediğini itiraf ederek ondan yapılan atıflardan ve nakillerden çıkarım yaparak bu eserin Aristo'nun tesiri ile yazıldığı kanaatine varır.⁸² Daha sonra İbnu'l-Mu'tez'in çağdaşı olan Kudâme b. Ca'fer'e ait *Nakdü's-Şi'r* eserinde ve ondan sonraki eserlerde *Kitâbü'l-Hatâbe*'nin üçüncü bölümü ile benzerlik tespit ettiğini söyleyen Hüseyin; teşbih, mecaz, fâsl, mukabele ve lafzın özellikleri gibi konuların Aristo'nun düşüncesine yakın olarak ele alındığını söyler.⁸³

⁷⁹ Câhız, *a.g.e.*, s. I/37, 64, 68, 70, 121, 124, 127, 161; Nazife Nihal İnce, *a.g.e.*, 23 (2), s. 924.

⁸⁰ Câhız, *a.g.e.*, s. I/42, III/620; İnce, *a.g.m.*, s. 925-926.

⁸¹ Taha Hüseyin, *a.g.e.*, s. 157.

⁸² Taha Hüseyin, *a.g.e.*, s. 141.

⁸³ Taha Hüseyin, *a.g.e.*, s. 142.

Ayrıca Fuat Sezgin de *el-Bedî'* kitabının bir bölümünü, Aristo'nun *Rhetorica* eserinden faydalanarak kaleme aldığı kanaatine varır.⁸⁴ Oysa tespit edebildiğimiz kadarıyla, literatürde İbnu'l-Mu'tez'in bu eserinde Aristo'nun etkisini inceleyen müstakil bir çalışma da görülmemektedir.

Belâgat ilminin yabancı unsurlardan istifadesi ve özgünlüğü ile ilgili bu iddiaları ve tartışmaları daha sağlıklı analiz yapabilmemiz için öncelikle bu ilimlerin tarihçesine, konularının ilk olarak nerelerde konuşulduğuna ve nasıl ortaya çıkıp kullanıldığına göz atılması gerekmişti. Görüldü ki bu konuları ciddi anlamda ilk olarak Câhız kaleme almıştır. Câhız'a bakıldığında da, onun Aristo'nun söz konusu belâgat ilmi ile alakalı *Rhetoric* isimli eserinden haberi olmadığı, hatta gayesinin tamamen farklı olduğu ve Aristo'ya ve belâgat eserine hiç ihtiyacının da olmadığı tespit edilmiştir. Nitekim Taha da, Aristo'nun belâgat (retorik) eserinin tercümesinin Câhız'ın vefatından sonra yani hicrî üçüncü yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığını kabul etmektedir.

Taha Hüseyin'e, başta belâgat tarihi üzerine önemli araştırmalar yapan Şevki Dayf tarafından olmak üzere birçok cevaplar verilmiş ve iddiaları çürütülmüştür.⁸⁵ Biz de bu makalede, Arap belâgatının ve alt disiplinleri olan meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin oluşmuş olduğu meseleleri ve içeriği üzerinden konuyu ele alarak bu iddiaları cevaplandırmaya çalışıyoruz.

Arap belâgatının meselelerini ve evrelerini incelediğimizde, başta Taha Hüseyin olmak üzere bazı dilbilimci ve müsteşrikler tarafından iddia edildiği gibi, harici faktörlerden, veya eski Yunan felsefesi, mantığı veya retorikinden etkilendiğini kesin, genel ve mutlak bir yargı ile söylemek doğru gözükmemektedir. Zira Arap belâgatının oluşmaya başladığı erken dönemde, Arapların geçmiş meşhur şairlerinden beri süre gelen, kendi kültür ve zevki selimlerine göre oluşan cahiliye şiirlerindeki belâgatın, şifâhî ve tamamen kendi kaynaklarından ve kendilerine özgü olarak geliştiği görülüyor.

Arap belâgat ilminin ve istilahlarının, saf Arap aklıyla oluştuğu, dolayısıyla özgün olduğu ve başta Yunan mantığı ve retorik olmak üzere Latin ve Hint dilbilimi ve edebiyatlarından esinlenmediği, dış etkilerden bağımsız bir şekilde nahiv ilmine bağlı olarak Irak'ta ortaya çıktığı, tarihi süreçte gelişerek sistematik yapısına kavuştuğu, hatta

⁸⁴ Fuat Sezgin, *Bedî' İliminin Tekamülü ve İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Bediiyyelere Ait Yazmalar Kataloğu* (Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1947, s. 23, 27; Fatma Nur Şener, *Fuat Sezgin'in Bedî' İliminin Doğuşu ile İlgili Görüşleri* (Bedî' İlmî ile İlgili Bitirme Tezi Bağlamında), İstanbul Üniversitesi yayınevi, Darulfunun İlahiyat dergisi, 30, 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı (2019): 67–91.

⁸⁵ Dayf, *el-Belâğa*, s. 70.

gelişim sürecinde de diğer dillerden hiçbir dilsel materyallerle alıntı yapmadan oluştuğu tarihi verilerle tespit edilmiştir. Bazı kimselerin, konularından ifade şekillerine, hatta verilen örneklerine kadar, belâgatın bütünüyle Aristo'nun eserlerine dayandığı yönündeki iddiaları ise, yapılan detaylı araştırmalar neticesinde günümüzde kabul edilirliliğini yitirmiştir.

Arap belâgati ilkelerinin net olarak oluşmaya başladığı oluşum evresine bakıldığında da, öne sürülen iddiaları destekleyecek yeterli kanıt ve argümanın olmadığı görülüyor. Zira delillerini dayandırdıkları ve bu evrelerin de temsilcileri olan Ebû Ubeyde, Câhız ve İbn Mu'tez gibi âlimlerin, bu aşamada yaptıkları retorik çalışmalarına bakıldığında merkezlerinde, Kur'ân'ın i'câz yönlerini tespit etmeye yönelik gayretleri ve hedefleri görülmektedir. Mutezili kelâmcılar, İslâm düşmanlığı yapanlara karşı Kur'ân'daki i'câzın delillerini ve belâgatın sırlarını ortaya çıkarmak amacıyla Kur'ânî söylemin içerdiği balâgat ve fesâhati analiz etmeye giriştiklerinde, akıllarına Aristo'yu getirmemişler, sadece Kur'ân'dan hareket etmişlerdir. Tamamen özgün ve dinî bir üsluba sahip olan Kur'ân'ın edebî yönlerini, Yunan mantık ve felsefesiyle açıklama düşünce ve amaçları olmadığı gibi o dönemde buna herhangi bir ihtiyaç veya rağbet de yoktu. Bu ithamlarla belâgat ilmini Yunan kaynaklarına bağlayıp da özgünlüğünü tartışmalı hâle getirmek ancak oryantalist düşüncenin tezahürü ve uzantıları olarak karşımıza çıktığını akla getirmektedir. Netice olarak, ilk dönem dilbilimsel ve belâgat çalışmalarının yabancı unsurların etkilerinden uzak ve tamamen kendine özgü bir amaçla ve süreçte oluşturulduğu söylenebilir.

Arap belâgatının, sistematığının ve terminolojisinin oluştuğu gelişim evresinde ise kısmen, tekâmül evresinde ise genel olarak mantık ve felsefeden istifade edilmiştir. Ancak bunda da tamamen öteden beri gelen Arap şiihlerinin, özellikle de Kur'ân ve Hadis gibi özgün eserlerin belâgatteki ilkelerini ve sistematığını oluşturmaya; Arap belâgatini, konularını ve tanımlarını daha sistemli, özenli ve kolay hâle getirmeye; tasniflerdeki kısımların birbirine karışmaması yönünde ayıklamaya ve kıyasî yani tutarlı kurallar ve ilkeler koymaya yönelik dilsel ve yapısal açıdan daha sistematize etme çabası olduğu görülmektedir. Yoksa Arapların ve Arapçanın geçmişten gelen ve Kur'ân ile de pekiştirilen kendilerine has dil zevklerini, kültürel duygu, düşünce ve edebi anlayışlarını deforme etmeye yönelik olmamıştır. Ya da Kur'ân'ın i'câzına etki edecek bir değişim de söz konusu değildir.

Sonraki dönemlerde mantıktan sistem olarak etkilenmiş olsa da, ilk çıkış noktası edebî ihtiyaçtan ve dil zevkenden dolaydır. Dolayısıyla bu durum, "Arap belâgatının

yabancı unsurlardan etkilendiği” yargısını oluşturacak derecede veya Arap belâgatinin özgünlüğünü ve orijinalitesini olumsuz etkileyecek derecede olmadığından bu hususta kesin, genel ve mutlak bir yargı doğru değildir. Arap belâgatinin oluşmasında, analiz edilmesinde ve kurallarının tespit edilmesinde emeği geçen âlimlerin en önemli referansları Kur’ân-ı Kerim ve Cahiliye dönemi eserleri olduğu da bilinen tarihî bir hakikattir. Bu şekilde bir ayrıma, edebî ve kelâmî ekol ismi de verilmiştir. Bu durumu somut olarak şöyle gösterebiliriz; örneğin İslâm dininin ve Kur’an’ın, Arap belâgatine içerik olarak yeni bir kaynak, yeni bir kültür ve yeni bir bakış açısı oluşturduğu, bunun bizzat belâgatin kendisinde, edebî dillerinde ve düşüncelerinde bir değişikliğe sebep olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak diğer taraftan mantık ilmine bakıldığında ise, onun Arap belâgatine olan etkisi, belâgatin yapı taşlarında, ana düşüncesinde ve içeriğinde bir etki değil, sadece sistematize edilmiş bir etkidir.

Örneğin, tespit edilebildiği kadarıyla belâgat ilminin teşekkül öncesi ve teşekkül sonrası dönemleri arasındaki fark, teşekkül öncesinde konu çerçevesinin ve başlıkların netleşmemiş olması ve birden fazla farklı terim ve kelimenin kullanılmış olmasıdır. Bu ilmin teşekkül sonrası sistemleştiği dönemde ise -başta ilk olarak Kudâme b. Cafer’in denemeleriyle- tariflerde efradını câmi’ ve eğyârına mâni’ anlamında çekidüzen verilmeye çalışılmış, ana hatları ve konu çerçevesi netleşmiş, çalışma alanında kullanılan kelimeler yerleşmiş ve belâgat meselelerinin kavramları belirgin ve istikrarlı duruma gelmiştir. Yoksa Arapçadaki belâgatin sırrı mantıktan farklıdır; şöyle ki belâgatteki bu sır, cins bakımından farklı olan iki şeyi bir araya getirmek, ikisi arasında dengeli bir kaynaşma sağlamaktır. Kur’ânî söylemdeki beyân ve burhan mekanizmasının özü de budur.

Bu konuda Câbirî’nin derin tahlilli araştırmasında da önemli bulgular tespit edilmiştir. Câbirî’ye göre Sekkâkî yanlış anlaşılmıştır. Aslında Sekkâkî’nin Aristo’ya benzeyen tarafı; Aristo’nun Yunan felsefesinin içindeki genel ilke ve prensipleri tespit etmesi gibi Sekkâkî de Arap dili belâgatinin genel kural ve prensiplerini tespit ederek tedvin etmesidir. Diğer bir ifadeyle; Yunan felsefesinin kendi gelişiminin itici gücüyle Aristo ve eserlerindeki iç mantığı keşfedilerek zirveye ulaşıldığı gibi, beyân ve belâgat ilimlerinin öz gelişim ivmesinin etkisiyle de Sekkâkî ve eserlerindeki iç mantığı keşfedilmiştir. Geline bu nokta, belâgatin başlangıçta kurulduğu esaslarına bağlı kalınarak ulaşılan son noktayı göstermektedir.⁸⁶

⁸⁶ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu ve Hasan Hacak), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 135-137, 229-231.

Sekkâkî 'nin (tanım ve kıyas gibi) temel mantık meselelerini beyân ve meânî ilimlerinin tamamlayıcısı olarak ele almasının amacı çoğunlukla yanlış anlaşılmalıdır. Sekkâkî, belâgat ilimleri ile uğraşan kimsenin, akıl yürütmeye bağlı olan söz terkiplerini ve özelliklerini bilmesi gerektiğini bizzat vurgularken, aslında belâgatın mükemmel bir şekilde uygulanabilmesi için mantıkî kıyasın bilinmesi gerektiğini kastetmemektedir. Bilakis mantıkî kıyastaki akıl yürütme mekanizmalarının, belâgat üsluplarında kullanılan mekanizmalarla aynı olduğunu kendisi açıklamaktadır. Bu açıklamasını “tekmile” kısmının başlangıcında bizzat ifade etmekte olan Sekkâkî, “belâgat konularını ve sanatlarını nasıl kullanacağını gereği gibi bilen kimselerin bu bilgilerle akıl yürütme mekanizmasının bilgilerine ulaşacağını” söylemektedir.

Sekkâkî'nin burada Yunan mantığını sentezlemeye çalışmadığı açıktır. O burada, son tahlilde mantıkî akıl yürütmenin belâgat üslupları ile bir noktada, yani tek bir mantıkî mekanizmada birleştiklerini açıklamak istemektedir. İşte bu mekanizma da “lüzumdur”. Ancak tabi ki “anamlar arası beyânî lüzum ile, zorunlulukla ilgili mantıkî lüzum aynı kesinlikte değildir. Câbirî'nin kanaatine göre Sekkâkî'nin burada mantıkî akıl yürütmenin üslupları ile Arap beyân üsluplarının arasında denklik ve uyumu göstermesindeki tek hedefi de; Arap beyân sahasına ve ondaki bilgi sistemine tam bağlılığını göstermek, bu sahanın müstakillğini ortaya koymak ve başkalarından bir şeyler almaya ihtiyaç olmadığını vurgulamaktır.⁸⁷

Mantık ilmi olmasaydı belâgatın gelişim süreci nasıl olurdu diye bir soru akla gelebilir, buna belki mantık ilmi olmasaydı belâgatın gelişim süreci daha yavaş işlerdi denilebilir ancak Câbirî'nin bu tahlillerine göre Sekkâkî, zaten mantık ilminden ayrı olarak belâgatın kendi iç mantığını keşfederek bunu geliştirmiştir, yani gelişim evresi yaklaşık aynı noktaya gelecektir.

Sonuç

Bu çalışmada Arap belâgat ilminin özgünlüğünü, oluşumunda ya da daha sonraki süreçlerinde yunan retoriği (belâgati) ile, mantık ya da felsefe ile olan etkileşimlerini ve nihayetinde de mantık ilminin; genel anlamda Arap belâgatının, daha özelde ise meânî, beyân ve bedî' ilimlerinin gelişimlerine içerik olarak etkisi, bu konudaki iddialar ve bu iddiaların değerlendirmesi kısaca tespit edilmiştir.

⁸⁷ Câbirî, *a.g.e.*, s. 135-137.

Arap belâgatinin Aristo felsefesinin etkisiyle geliştiği yönündeki düşünceler, Taha Hüseyin'in dile getirmiş olduğu iddialarla başlamıştır. Taha Hüseyin'in bu iddiaları ile belâgat tarihi araştırmacıları; Aristo'nun belâgate etkisini kabul edenler, bu etkinin kısıtlı bir oranda olduğunu kabul edenler ve bir de bu etkiyi tamamen reddedenler şeklinde üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Taha Hüseyin'e birçok cevaplar verilmiş ve iddiaları çürütülmüştür. Bu makalede de, Arap belâgatinin ve alt disiplinleri olan meânî, beyân ve bedî ilimlerinin oluşmuş olduğu konuları, meseleleri ve içeriği üzerinden konuyu ele alarak bu iddialar cevaplandırılmıştır.

Araştırmada belâgat ilminin genel olarak tüm konuları, yani meânî, beyân ve bedî ilimlerinin tek tek tüm konuları, Aristo'nun söz konusu *Rhetoric* eserinden henüz haberdar olunmazdan önce, hicrî üçüncü asırdaki Câhız'ın eserinde dağınık bir şekilde de olsa ele alındığı tespit edilmiştir. Şöyle ki; bugünkü gelinmiş olan noktada gerek meânî ilminin oluşmuş olduğu sekiz bap, gerek öncesinde konu edinilen fesâhat, belâgat terimleri, muktezây-ı hâl, muktezây-ı zâhir ve hılâf-ı zâhir gibi konular, gerek beyân ilminin dört ana konusu ve gerek de bedî ilminin lafzî veya manevî güzelleştirme sanatları; bunların tamamı hakkında bilgilerin Câhız'ın eserinde verildiği görülmüştür. Daha sonra gelen belâgat âlimleri de, sistematik düzenlemeler yaparak bu meseleleri belli başlıklar ve ilimler altında toplamışlardır.

Yani belâgat ilminin alt disiplinleri olan meânî, beyân ve bedî ilimlerini tek tek gözden geçirdiğimizde; içerik olarak belâgat ilminin konularına mantık veya felsefe ilimlerinin hatta herhangi bir yabancı kültürün dahil olmadığı, tüm konuların zaten var olduğunu ve gerek şifâhî, gerek de kaynaklarda öteden beri bu konuların işlendiği görülmüştür. Cahiliye döneminden beri gelen, kendi kültür ve zevki selimlerine göre oluşan şiirlerde, Kur'ân, hadis ve Arapların özlü sözlerinde bu ilmin ilkeleri hep vardı ve kullanılıyordu. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere Arap belâgatinin, Aristo felsefesi veya başka yabancı faktörlerin etkisiyle geliştiği yönündeki iddialar kabul edilmemiş, hatta İbn Mu'tez tarafından bizzat birinci ağızdan reddedilmiştir.

Sonuç olarak başta Tâhâ Hüseyin'in, Arap belâgat ilmine ve edebî sanatlar konusuna Yunan felsefe ve mantığının yani Aristo'nun hâkim ve belirleyici bir şekilde etki ettiği; başka bir ifadeyle gerek belâgat konuları gerek de ifade şekilleri hatta verilen örneklere kadar Aristo'nun eserlerine dayandığı yönündeki iddiaları, yapılan detaylı araştırmalar ve çeşitli kanıtlar neticesinde de kabul edilirliliğini yitirmiştir. Mantık ve felsefenin, belâgat ilmine içerik olarak herhangi bir etkisi yoktur. Sadece daha sonraki dönemlerde mantık

ilminin etkisi; daha çok dilsel ve yapısal açıdan daha sistematize etme yönünde olmuştur. Belâgatin konularını, tanımlarını ve tasnifleri daha sistemli, özenli, tutarlı ve kolay hâle getirmede görülmeye başlanmış, diğer bir ifadeyle belâgat meselelerinin, mantık ilminin dokunuşu ile ele alınması ön plana çıkmıştır. Yani mantığın belâgate etkisi içerikten ziyade belâgati formel bir yapıya büründürmesi ve sistematize etmesi şeklinde olmuştur.

Kaynakça

- Abdullah b. Mu'tez, *Kitabu'l-Bedî'*, (Nşr. Ignatius Kratchkovsky) , Londra, 1935.
- Abdullah b. Mu'tez, *Dîvânu İbnu'l-Mu'tez*, (tahk. Yusuf Şükrü Ferhat), Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1995.
- Ahmed Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, Dâru İbn Haldun, İskenderiyye, ts.
- Arslan, Hüseyin. *Bir Belâgat Üslûbu Olarak Kasr ve Kavramlaşma Süreci*, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, Cilt: 6 Sayı: 1 Bahar-2020.
- Ayık, Hasan. *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Bulut, Ali. *Arap Edebiyatında Berâat-İ İstihlâl Sanatı*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 8 / 3 (Haziran 2008): 77-88.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî, Beyân, Bedî*, İfâv Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2020.
- Bulut, Ali. *Bedî İlmi*, İfâv Yayınları, İstanbul, 2016.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat*, İfâv Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2011.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, tahk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1998.
- Câhız, *Kitabü'l-Hayevân*, (Thk. M. Abdusselâm Hârûn), Daru'l-Kutub, Mısır, 1975.
- Cibr, Cemil. *el-Câhız fî hâyetihi ve edebîhi ve fikrihi*, Dâru'l-Kitâb, 1974.
- Çapak, İbrahim. *Ana Hatlarıyla Mantık*, İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Basım, 2018.
- Çapak, İbrahim. *Düşünce Geleneğimizde Mantık*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Durusoy, Ali. *Mantık ve Dil*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl 6, Cilt 6, Sayı 1, 2020, (253-270).
- Durusoy, Ali. *Nahiv-Mantık Tartışmaları Bağlamında Sekkaki'nin Yeri ve Önemi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 27, İstanbul, 2004/2.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâğa*, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, 1965.

Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Kitâbu's-Sinaateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r*, (thk.: Ali Muhammed Bicâvî, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, Dâru İhyâ'î'l-Kûtûbî'l-'Arabiyye, 1952.

Emiroğlu, İbrahim. "Mantık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 28/18-28.

Emiroğlu, İbrahim. *Ana Konularıyla Klasik Mantık*, Asa Kitabevi, İstanbul, 1999.

Ertuğrul, Osman. *Belâgatta Meânî İlmi*, İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı / No: 5, Nisan 2015, (155-180).

el-Gazzâlî. *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, tahkik: Hamza b. Züheyr el-Hafız, Medine, 1992.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Bedi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5/320-321.

el-Hatîb el-Kazvînî, *Îzâh fî Ulûmî'l-Belâğa*, Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 2003.

el-Hatîb el-Kazvînî, *Telhîsu'l-Miftâh*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, 2015.

İbn Mukaffâ. *et-Turasu'l-Yunanî fî'l-Hadarati'l-İslamiyye*, (Ed. Abdurrahman Bedevî), Vekâletu'l-Matbuat, Daru'l-Kalem, Kuveyt-Lübnan 4. Baskı, 1980.

İnce, Nazife Nihal. *Teşekkül Öncesi Dönem Belâgat Akımları: Câhiz Örneği*, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Aralık 2019, 23 (2), (911-928).

Kajouj, Hazem. *İbnu'l-Mu'tez'in Hayatı ve Arap Edebiyatındaki Yeri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2021.

Karamollaoğlu, Fatma Serap. *Meânî İlmi*, İşâret yayımları, İstanbul, 2013.

Karuko, Semira. *el-Câhiz ve Belâgattaki Yeri* (Basılmamış Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2013.

Karuko, Semira. *Bir Belâgat Şaheseri Olarak Câhiz'in el-Beyan ve't-Tebyîn Adlı Eseri*, Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 1, Güz 2016 (179-192).

Mecdî Vehbe - Kâmil Mühendis, *Mu'cemu'l-Mustalahâti'l-Arabiyye fî'l-Lugati ve'l-Edeb*, Beyrut, Mektebetu Lübnan, 2. Baskı, 1984.

Özdoğan, Mehmet Akif. *Belâgatın Sistemize Edilmesinde es-Sekkâkî ve el-Kazvîni'nin Rolü*, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 4, no:2, 2002.

er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa. *en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân*, (Nşr. M. Nalefullah –M. Zağlul Sellâm) , Mısır, 1960.

Sezgin, Fuat. *Bedî' İlminin Tekamülü ve İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Bediyyelere Ait Yazmalar Kataloğu* (Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi, 1947.

Sîbeveyhi. *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, 3. bs., Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1988.

Şarlat, Mehmet Sıddık. *Klasik Eserlerde Meâni İlmi*, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı:1, Haziran 2021, (118-149).

Şener, Fatma Nur. *Fuat Sezgin'in Bedî' İlminin Doğuşu ile İlgili Görüşleri* (Bedî' İlmi ile İlgili Bitirme Tezi Bağlamında), İstanbul Üniversitesi yayınevi, Darulfunun İlahiyat dergisi, 30, 'Fuat Sezgin' Özel Sayısı (2019): 67–91.

Ülken, Hilmi Ziya. *Mantık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1942.